

ТЕНДЕНЦІ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ: СОЦІАЛЬНИЙ ВИМІР

У статті на основі дослідження тенденцій соціально-економічного розвитку України систематизовано його етапи, які поділено на шість періодів. Визначено стратегічні напрями соціальної політики в Україні на сучасному етапі у сфері збереження і розвитку людського потенціалу, трудових відносин, соціального страхування працездатного населення, соціального захисту вразливих верств населення.

The stages of socio-economic development of Ukraine are systematized on six periods in the article. Strategic directions of social policy in Ukraine on a modern stage in the sphere of human potential's saving and development, labour relations, social security of able to work population, social protection of vulnerable layers of population are revealed.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Україна відповідно до Конституції 1996 р. проголосила себе соціальною державою, тобто такою, в якій створюються умови для досягнення високого матеріального добробуту громадян, упровадження дієвої системи соціального захисту з метою вільного і всебічного розвитку, а також максимально можливі шанси для самореалізації, зберігаючи тим самим стабільність у суспільстві. У ст. 3 Конституції України зазначається, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю у державі [1, с.3].

Проте, незважаючи на конституційно визначений соціальний характер держави, в дійсності виконання нею соціальних функцій тривалий час характеризувалося значною суперечливістю. До фрагментарності вирішення нагальних соціальних проблем призвела відсутність системного підходу до формування державної соціальної політики, державних соціальних гарантій, сучасного інструментарію вибору пріоритетів соціальної політики та механізмів її реалізації, а також концептуальна неусвідомленість соціальної складової та практично відокремлене розуміння «економічного» та «соціального» [2, с.6–7]. Соціальні цілі фактично мали вторинне значення порівняно з економічними, адміністративними та політичними пріоритетами. Перевага надавалася в основному трансформації економічних інститутів, а цілям соціального розвитку, підвищенню рівня та якості життя громадян не приділялось належної уваги.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. Питання формування і реалізації соціальної політики досліджується багатьма вітчизняними і зарубіжними вченими, серед яких слід назвати таких, як М. Волгін, А. Колот, Е. Лібанова, В. Новіков, О. Новікова, О. Палій, А. Сіленко, В. Скуратівський, Є. Холостова, П. Шевчук та ін. Дослідження названих авторів стосуються забезпечення впливу економічних факторів на рівень життя, добробут, освіченість, ролі держави в соціально-економічних перетвореннях та організації соціального захисту.

Виділення невирішених частин загальної проблеми. Перед сучасними науковцями і практиками однією з найбільш актуальних задач є розробка ефективної соціальної політики, яка передбачає формування загальної концепції і розробку способів її реалізації, нормативних основ, пошук джерел фінансування тощо. Це обумовлює необхідність наукового узагальнення динамічних змін соціальних процесів і соціально-економічних показників розвитку України, що дозволить визначити недоліки існуючої соціальної політики і визначити перспективи її подальшої трансформації.

Постановка завдання. Метою статті є визначення тенденцій і пріоритетних напрямів соціальної політики в Україні на основі дослідження етапів соціально-економічного розвитку держави.

Виклад основного матеріалу дослідження. Тривалий час в Україні існувала патерналістська модель соціального розвитку, успадкована від колишнього СРСР. Її характерна особливість полягає в жорсткому державному регулюванні соціальної сфери та всеосяжності населення заходами соціального захисту.

Незважаючи на неефективне витрачання коштів і переважання безадресних форм соціальних виплат, існували об'єктивні причини збереження патерналістської моделі соціальної політики в Україні на початковому етапі соціально-економічних перетворень, до яких можна віднести: різке зниження життєвого рівня значної частини населення; відсутність досвіду вирішення масштабних завдань соціальної політики на державному рівні; відсутність нормативно-методичного і технічного забезпечення багатьох соціальних реформ; неможливість визначення соціально-економічних пріоритетів держави через розмитість соціальної структури суспільства; необхідність продовження використання напрацьованих форм і методів соціальної політики дореформеного періоду і частини наявних незадіяних ресурсів.

У сучасних умовах недоліки, властиві патерналістській моделі соціального розвитку, обумовили її низьку ефективність. Обсяг законодавчо закріплених державних соціальних стандартів припускав невиправдано високі видатки на соціальну сферу, не підтверджені фінансовими можливостями.

Масштаби соціальної політики держави ускладнювали міжвідомчу координацію органів, які брали участь у її реалізації, часто дублюючи програми соціальної допомоги. Відсутність системного підходу до формування соціальної політики ускладнювала проведення оцінки ефективності видатків на соціальну сферу. Жодна з соціальних функцій, законодавчо закріплених за державою, не була повністю реалізована. В умовах формування ринкової економіки на зміну загальному і безоплатному соціальному обслуговуванню приходить жорсткий контроль за дотриманням основних соціальних стандартів і гарантій і політика доходів.

Аналіз основних тенденцій і показників, які характеризують соціально-економічний розвиток України, дозволив систематизувати їх в шість етапів (табл. 1). Дослідження формування і реалізації соціальної політики в Україні свідчить, що після певного поліпшення і стабілізації соціального розвитку починаючи з 2002 р. у 2008–2011 рр. спостерігається різке погіршення соціального стану громадян у зв'язку з економічною кризою.

Відсутність ефективної соціальної політики в сучасній Україні призвела до таких наслідків: дискредитація «соціальної держави» у зв'язку з невиконанням соціальних гарантій; неефективне використання ресурсів; збереження утриманських стереотипів у відносинах між державою, суспільством і людиною; недостатня соціальна та економічна активність людини; відсутність відчутних результатів.

Нормативно-правова база України в соціальній сфері базується на потужній міжнародній правовій базі, зокрема: Загальна декларація прав людини (1948 р.), Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (1966 р.), Конвенція МОП № 102 «Про мінімальні норми соціального забезпечення» (1952 р.), Конвенція МОП № 117 «Про основні цілі та нормативи соціальної політики» (1962 р.). Зазначене свідчить, що саме держава вживатиме всіх заходів для забезпечення гідного рівня життя громадян, сприятиме прогресу в таких сферах, як охорона здоров'я, житлове будівництво, забезпечення продовольством, освіта, піклування про добробут дітей, становище жінок, умови праці, винагорода найманих працівників та незалежних виробників, захист прав мігрантів, соціальне забезпечення тощо.

Соціальна політика в Україні як суверенній державі була започаткована з проголошенням Декларації про державний суверенітет України [3, с.595].

Етапи соціально-економічного розвитку України

Період (етап)		Коротка характеристика
1		2
Перший етап (1917-1922 рр.) Надія на те, що новий лад позбавить людей від підневільної праці та станового пригноблення, встановить рівність у правах і справедливості у розподілі благ, принесе всім достаток і поліпшення добробуту	1917-1918 рр.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Робочий контроль за виробництвом і розподілом продуктів. Спільна відповідальність робітників і власників підприємств перед державою за порядок, дисципліну та охорону майна. Перешкоди з боку власників могли привести до націоналізації підприємства. 2. Передача всієї обробленої землі в користування селянам. Сприяння появі сільськогосподарських комун і радгоспів на основі конфіскованих поміщицьких маєтків. 3. Екстрені заходи з наведення ладу в постачанні міст продовольством і паливом. Частина бідняків вселялася в квартири багатих. 4. Спад виробництва, продовження зубожіння основної маси населення, відсутність організаційної та трудової дисципліни, відсутність стимулів ділової активності.
	1918-1920 рр. (військовий комунізм)	<ol style="list-style-type: none"> 1. Націоналізація банків, промисловості та транспорту. 2. Централізація всіх ресурсів. 3. Продовольче розверстування. 4. Монополія держави на торгівлю. 5. Трудова повинність і примусова мобілізація. 6. Погіршення стану у сфері виробництва й обміну. 7. Знецінення грошей. 8. Небажання ділових людей займатися підприємництвом
	з 1921 р. (неп)	<ol style="list-style-type: none"> 1. Зростання продуктивності. 2. Спроби переходу промислових підприємств на господарський розрахунок. 3. Пожвавлення на селі кооперації (постачальницької, збутової, споживчої). 4. Розширення торгівлі. 5. Ослаблення обмежень відносно приватного капіталу і підприємців
Другий етап (1923-1952 рр.)	1923-1952 рр.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Повсюдна побудова соціалізму. 2. Прискорена індустріалізація. 3. Колективізація в сільському господарстві. 4. Тотальне одержавлення основних галузей економіки. 5. Обмеження і заборона індивідуальної трудової діяльності. 6. Надмірна централізація управління матеріальним виробництвом і соціальною сферою. 7. Директивне планування. 8. Ігнорування товарно-грошових відносин. 9. Відсутність безробіття (починаючи з 1930-х років). 10. Безоплатна освіта і медичне обслуговування. 11. Розвиток мережі дошкільних і позашкільних дитячих установ. 12. Побудова установ культури. 13. Відмінності в життєвих умовах робітників, колгоспників, інтелігенції, керівників різного рівня є відносно невеликими (за наявності привілеїв для деяких категорій громадян)

Третій етап (1953-1991 рр.)	середина 50-х років	<ol style="list-style-type: none"> 1. Визнання необхідності всебічного сприяння технічному переозброєнню промисловості та сільського господарства. 2. Заохочення винахідництва і раціоналізації. 3. Участь працівників в управлінні економікою (масові форми соцзмагання, виробничі наради, створення на громадських засадах бюро економічного аналізу і груп сприяння науково-технічному прогресу тощо). 4. Освоєння цільних земель, будівництво промислових об'єктів у нових районах (Сибір). 5. Дефіцит товарів і послуг, який знецінював оплату праці, знижував її мотивацію. 6. Наявність високих зарплат окремих категорій працівників не супроводжувалася зростанням добробуту всього населення
	друга половина 60-х років	<ol style="list-style-type: none"> 1. Поеднання єдиного державного планування з господарським розрахунком підприємств, централізоване галузеве управління з місцевою ініціативою, підвищення ролі трудових колективів, загальне економічне стимулювання. 2. Бригадні форми організації праці та госпрозрахунковий підряд. 3. Плани соціального розвитку підприємств. 4. Соціальне планування перетворилося на обов'язкову частину управління підприємством
	80-ті роки	<ol style="list-style-type: none"> 1. Курс на прискорення соціально-економічного розвитку. 2. Скорочення обсягів виробництва, хронічний товарний дефіцит. 3. Зниження реальних доходів населення.
Четвертий етап (90-ті роки XX ст. – початок XIX ст.)	90-ті роки XX ст. – початок XXI ст.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Роздержавлення економіки. 2. Початок створення ринкових структур. 3. Зміна способу життя населення. 4. Обвальний спад виробництва, інфляція, деномінація грошей, обвал національної валюти в 1998 р. 5. Стрімкий відхід від колишньої (патерналістської) моделі соціальної політики. 6. Зниження реальної заробітної плати та пенсій, зростання безробіття. 7. Масова бідність, нерівність у розподілі власності й доходів, посилення диференціації між багатими і бідними. 8. Нетрудова, нелегальна, нерідко кримінальна, майнова і соціальна нерівність. 9. Значне скорочення соціальної інфраструктури, що раніше утримувалась за рахунок підприємств. 10. Проблеми фінансування соціальної інфраструктури. 11. Значне скорочення соціальних заходів на макро- і мікрорівні.
П'ятий етап	2004- 2007 рр.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Стабілізація економічних показників. 2. Збільшення зайнятості, зниження рівня безробіття. 3. Збільшення доходів населення. 4. Збільшення народжуваності.
Шостий етап	осінь 2008-2011 рр.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Фінансово-економічна криза. 2. Масові звільнення працівників, зростання безробіття. 3. Розширення масштабів роботи на умовах неповного робочого дня за ініціативою адміністрації. 4. Зниження реальної заробітної плати і рівня доходів населення. 5. Зростання інфляції. 6. Затримка виплат заробітної плати. 7. Посилення диференціації населення за рівнем доходу. 8. Зниження рівня стабільності в суспільстві, упевненості в завтрашньому дні.

Пріоритетність розвитку соціальної сфери України визначена на державному рівні в Указі Президента України «Про основні напрями соціальної політики на період до 2004 року» від 24.05.2000 р. № 717/2000. Основною метою указу було створення умов для функціонування соціальної політики згідно із стратегією економічного розвитку і фінансової стабілізації [4, с.12]. Кінцевим результатом цього процесу мало стати забезпечення достатнього життєвого рівня населення, поліпшення демографічних показників, розвиток трудових ресурсів, пенсійна реформа і відтворення освітнього і наукового потенціалу. Акцент перенесений на посилення соціального захисту, реформування системи соціального забезпечення – страхування, пенсійні виплати, розвиток адресної допомоги тощо.

Основними нормативними документами, на яких базується сучасна соціальна політика в Україні, є вищезазначений указ (на жаль, більш нового документа стратегічної спрямованості в даній сфері не існує), Послання Президента України до Верховної Ради України «Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 роки», «Україна: поступ у XXI століття. Стратегія економічного та соціального розвитку на 2000–2004 роки» та інші.

Найважливіше стратегічне завдання соціальної політики на певному етапі розвитку суспільства полягає в дотриманні принципу збереження соціальної рівноваги в процесі руху суспільства до якісно нового стану. Ситуація, що склалася сьогодні в Україні, свідчить про те, що такої рівноваги немає. Більш того, соціальне напруження досягає критичної межі, і це в першу чергу характеризується величезними масштабами бідності, злиденності та соціально-майнової диференціації населення.

З метою послідовного підвищення рівня життя населення, зниження соціальної нерівності, збереження і примноження культурних цінностей, відновлення економічної та політичної ролі країни у світовій спільноті стратегічними напрямками соціальної політики України мають бути [3, с.158–162]:

1) у сфері збереження і розвитку людського потенціалу суспільства:

- забезпечення особистої безпеки;
- створення умов для виконання родиною її функцій щодо народження дітей та їх виховання;
- реалізація державних заходів щодо повернення та забезпечення цінності людського життя;
- посилення державного контролю за забезпеченням населення якісними продуктами харчування і товарами поточного та тривалого користування;
- забезпечення робочими місцями з нормальними умовами праці, охорона праці;
- забезпечення збільшення споживання та підвищення якості послуг освіти і охорони здоров'я шляхом інвестування коштів в соціально-культурну сферу;
- державна підтримка молодих сімей, сімей із дітьми;
- забезпечення підготовки відповідно до структурних змін, які відбуваються в економіці;
- забезпечення збалансованості ринку освітніх послуг і ринку праці;
- збереження системи гарантованих державою мінімальних соціальних стандартів безоплатної та загальнодоступної освіти, охорони здоров'я і соціального обслуговування населення;
- поліпшення стану здоров'я населення на основі реально доступної широким верствам населення медичної допомоги і підвищення якості лікувальних послуг;
- посилення державного контролю за дотриманням освітнього стандарту в навчальних закладах різних форм власності;
- розвиток культурного потенціалу і збереження культурної спадщини країни, забезпечення єдності культурного простору і доступності культурних цінностей широким верствам населення;
- використання медико-соціальної реабілітації для відновлення здоров'я, працездатності, соціального статусу людини;
- створення умов для реалізації права громадян на житло з урахуванням їх

платоспроможного попиту і відповідно до соціальних стандартів житлових умов; забезпечення державної підтримки індивідуального житлового будівництва і залучення заощаджень населення на інвестиційні цілі, розвиток системи іпотечного кредитування будівництва житла під припустимі відсотки, збереження пільгових умов отримання й оплати житла для найбільш потребуючих категорій населення;

- створення сприятливих умов для відпочинку, організація процесу фізичного виховання підростаючого покоління, широкомасштабна пропагандистська і просвітницька робота серед усіх верств населення, спрямована на формування здорового способу життя;
- поліпшення екологічної ситуації;
- удосконалення структури і вартості споживчого кошика з урахуванням споживання соціально значущих послуг, необхідних для відтворення робочої сили, встановлення мінімальної заробітної плати на рівні споживчого кошика;

2) у сфері трудових відносин:

- створення ефективного цивілізованого ринку праці;
- розробка й ухвалення нового трудового законодавства, що дозволяє забезпечити реальний захист прав працівників при дотриманні інтересів роботодавців, підвищити гнучкість трудових відносин, можливість їх адаптації до мінливої економічної кон'юнктури, сприяти підвищенню мобільності робочої сили, витісненню неформальних трудових відносин;
- переорієнтація політики зайнятості зі штучної підтримки неефективної зайнятості в поєднанні з виплатою невеликої допомоги зареєстрованим безробітним на створення дієвої системи повернення до праці осіб, які втратили роботу, запобігання хронічному тривалому безробіттю, а також на створення системи соціально орієнтованої реструктуризації підприємств;
- підвищення до нового рівня роботи з поліпшення умов і охорони праці, що потребує об'єднання за принципами соціального партнерства зусиль органів державної влади всіх рівнів, професійних спілок, об'єднань роботодавців;
- поступове включення в заробітну плату нинішніх бюджетних видатків (понад гарантовані державою мінімальні соціальні стандарти) на освіту, охорону здоров'я і соціальне обслуговування, а також видатків на утримання житлово-комунального господарства;
- забезпечення відповідності розміру мінімальної заробітної плати рівню споживчого кошика при одночасній ліквідації зв'язку між величиною численних соціальних виплат і мінімальною заробітною платою;
- розвиток договірних відносин між працівниками і роботодавцями у процесі визначення норм і умов праці;
- створення системи соціальної експертизи державних законів, що розробляються, програм, стандартів, нормативів із позиції їх впливу на стан населення, зокрема щодо зайнятості;

3) у сфері соціального страхування працездатного населення:

- встановлення чітких меж між соціальним страхуванням і соціальною допомогою, повне звільнення державних соціальних позабюджетних фондів від виплат нестрахового характеру;
- упровадження механізмів залежності розмірів страхових виплат від сплачених страхових внесків при обов'язковому збереженні мінімальних державних гарантій матеріального забезпечення застрахованих. Повноцінний розвиток сумісних баз даних персоналізованого обліку застрахованого населення за всіма видами соціального страхування;
- вирішення на державному рівні проблеми легалізації прихованої оплати праці, що забезпечить встановлення граничної величини заробітку (доходу), на який нараховуються страхові внески;
- розгляд питання про перерозподіл зобов'язань щодо сплати страхових внесків між

працівником і роботодавцем, маючи на увазі поступовий перехід до сплати страхових внесків на паритетній основі;

- зміцнення страхових принципів у пенсійному забезпеченні, максимальне використання можливостей діючої солідарно-розподільної системи, розвиток професійного і територіального пенсійного страхування, що передбачає впровадження накопичувальних елементів за рахунок цільових відрахувань роботодавця;
- розвиток системи соціального страхування за принципом добровільного страхування соціального ризику;

4) у сфері забезпечення ефективного соціального захисту вразливих верств населення:

- пріоритетна підтримка найменш захищених верств на виборчій, адресній основі та впорядкування надання соціальних виплат, допомог, пільг. Основним критерієм для надання соціальної допомоги має бути середньодушовий дохід сім'ї, а не приналежність до певної категорії громадян, як це встановлено чинним законодавством;
- розвиток індустрії соціального обслуговування інвалідів, людей похилого віку, а також установ соціального обслуговування дітей, які залишилися без батьківського піклування;
- розробка комплексної програми боротьби з бідністю, націлена на подолання малозабезпеченості через трудову активність і соціальну реабілітацію;
- виявлення економічної природи кожного виду соціальних допомог, виплат і пільг з метою перенесення фінансування видатків на їх надання з бюджету на соціальне страхування;
- оплата пільг, що надаються співробітникам державних відомств за професійною ознакою, не за рахунок місцевих бюджетів як зараз, а в разі потреби цих пільг, шляхом їх включення у витрати відповідних відомств.

Система соціального захисту повинна мати адресний характер. Тут необхідно чітко виділити її активні та пасивні заходи.

Активні заходи спрямовуються на допомогу тим потребуючим людям, які здатні поліпшити свій матеріальний стан за рахунок власної праці. До цих засобів належать: створення і надання робочих місць, зокрема спеціально розрахованих на людей з обмеженими можливостями (інваліди, жінки з малолітніми дітьми тощо); масове розгортання системи підготовки і перепідготовки кадрів за спеціальностями, які є дефіцитними на ринку праці; довгострокове кредитування сімей для їх побутового облаштування; всебічне заохочення малого і середнього бізнесу.

До пасивних заходів входить: виплата допомог, компенсацій, встановлення цільових пільг; безоплатне забезпечення продуктами харчування, одягом, взуттям, окремими послугами.

Надання коштів має бути жорстко пов'язане з матеріальним станом кожної сім'ї. Для цього необхідно:

- перейти на заявницьку форму надання більшості видів соціального захисту;
- надати переважне право звертатися по допомогу тим сім'ям, дохід яких не забезпечує їм прожиткового мінімуму;
- надавати соціальну допомогу тільки після ретельної перевірки матеріального стану сімей, які на неї претендують;
- значно розширити практику безоплатного (а також такого, що надається за соціально низькими цінами) забезпечення деякими товарами першої необхідності найбільш вразливих категорій населення (дитяче харчування, медикаменти, набори одягу і взуття малозабезпеченим самотнім пенсіонерам тощо).

Разом з тим необхідний паралельний розвиток системи виявлення і допомоги тим, хто через об'єктивні причини не в змозі самотійно заявити про свій важкий стан.

Основне навантаження щодо визначення розмірів і форм надання соціальної допомоги, організації адресного соціального захисту має лягати на регіональний рівень.

Вітчизняний варіант адресного підходу покликаний допомогти в перерозподілі ресурсів, що виділяються на соціальну політику, на користь найбільш потребуючих категорій; збільшити розмір допомог і виплат за рахунок скорочення кількості одержувачів; зменшити державні видатки на соціальні цілі; підвищити ефективність соціальної політики.

Висновки і перспективи подальших розробок. Дослідження розвитку соціальної політики в Україні дозволило систематизувати етапи її еволюції:

- 1) перший (1917–1922 рр.) – характеризується спадом виробництва, продовженням зuboжіння основної маси населення;
- 2) другий (1923–1952 рр.) – характеризується надмірною централізацією управління соціальною сферою, відсутністю безробіття (починаючи з 1930-х років), безоплатною освітою і медичним обслуговуванням, розвитком мережі дошкільних і позашкільних дитячих установ, побудовою установ культури; відмінності в життєвих умовах населення є відносно невеликими;
- 3) третій (1953–1991 рр.) – характеризується прискоренням соціально-економічного розвитку, зниженням реальних доходів населення, плани соціального розвитку підприємств і соціальне планування перетворились на обов'язкову частину управління підприємством;
- 4) четвертий (90-ті роки ХХ ст. – початок ХХІ ст.) – характеризується формуванням ринкових структур, стрімким відходом від колишньої (патерналістської) моделі соціальної політики, зниженням реальної заробітної плати та пенсій, зростанням безробіття, масовою бідністю, посиленням диференціації населення, значним скороченням соціальної інфраструктури і соціальних заходів на макро- і мікрорівні;
- 5) п'ятий (2004–2007 рр.) – характеризується стабілізацією економічних показників, зростанням зайнятості, зниженням рівня безробіття, збільшенням доходів населення, народжуваності;
- 6) шостий (осінь 2008–2011 рр.) – характеризується фінансово-економічною кризою, масовим звільненням працівників, зростанням безробіття, розширенням масштабів роботи на умовах неповного робочого дня, зниженням реальної заробітної плати і рівня доходів населення, зростанням інфляції, затримкою виплат заробітної плати, посиленням диференціації населення за рівнем доходу, зниженням рівня стабільності в суспільстві, упевненості в завтрашньому дні.

Аналіз нормативно-правової бази сучасної соціальної політики свідчить, що сьогодні в Україні заходи соціальної політики більшою мірою мають декларативний характер і більшість з них у повному обсязі не реалізовано. Найважливіше стратегічне завдання соціальної політики полягає в дотриманні принципу збереження соціальної рівноваги в процесі руху суспільства до якісно нового стану.

Список використаної літератури

1. Конституція України; прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // Офіційне видання Верховної Ради України. – К.: ІВА, 1996. – 51 с.
2. Пищуліна О. М. Україна як соціальна держава: гасло для політичної конкуренції чи шляхи до солідаризації суспільства / О. М. Пищуліна; за ред. В.Є. Вороніна. – К.: НІСД, 2009. – 107 с.
3. Декларація про державний суверенітет України // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1990. – № 31. – Ст. 429. – С. 595–596.
4. Про основні напрями соціальної політики на період до 2004 року: Указ Президента України від 24 травня 2000 р. №717/2000 // Офіційний вісник України. – 2000. – № 21. – Ст. 858. – С. 11–32.
5. Балтачєєва Н. А. Теорія та практика формування і реалізації соціальної політики в Україні: [монографія] / Н. А. Балтачєєва. – Донецьк: ДонНУ, 2010. – 433 с.